

Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни

Ірина Булига

У статті досліджується активне інструментальне використання релігійного фактора радянським тоталітарним режимом, обмеження канонічної діяльності та надання маргінального статусу в суспільстві Православній Церкві.

Ключові слова: Православна Церква, державно-церковні відносини, Друга світова війна, Українська Автокефальна Православна Церква.

Початок ХХІ ст. вкотре виявляє тенденції впливу релігійно-церковного фактора на політичне життя багатьох країн світу, посеред яких і Україна. Цей вплив характеризується напруженістю, дуже складною динамікою, посиленням втручання політичних структур у релігійні справи. Значний інтерес у цьому аспекті саме з огляду на різку зміну політичного курсу партійно-державного керівництва у ставленні до Православної Церкви становить період Другої світової війни. Виходячи із констатації зазначеного факту, завданням нашого дослідження є аналіз функціонування православних конфесій у процесі лібералізації церковного життя України в цілому та Волині, зокрема, завершального періоду Другої світової війни.

З огляду на об'єктивні причини, а насамперед складність самої проблематики, чимало важливих її аспектів ще не знайшли достатньої уваги дослідників, хоча окремі аспекти проблеми було висвітлено в працях В. Гриневича, О. Лисенка, О. Сагана, М. Шкаровського та інших.

Використання німецькою владою потенціалу релігійних інституцій змусило радянське керівництво переглянути своє ставлення до конфесій. Отже, релігійне життя на окупованій німцями території СРСР відразу стало сферою ідеологічної боротьби між нацистською

Німеччиною і радянською державою. Складнощі воєнного буття безпосередньо вплинули на державно-церковні відносини. Особливо гостро цей процес почав проявлятися з 1943 р., коли Московський патріархат був важливим інструментом реалізації наступальної стратегії СРСР. Й. Сталін і його найближче оточення прийшли до кінцевого рішення про необхідність приступити до нормалізації державно-церковних відносин. Саме з такої позиції проходили перші повоєнні роки у релігійному житті. Тому функціонування православних конфесій відбувалося в нових соціальних умовах, у процесі формування нової моделі державно-церковних відносин.

Такий перелом, на думку авторів «Православ'я в Україні», спричинили передусім об'єктивні умови існування релігії в суспільстві – народ найшвидше можна було згуртувати навколо близьких йому ідеалів і символів, що мали багатовікову історію в його духовній традиції. Окрім вищезначеного, зауважимо, що таке «потепління» у відносинах з Церквою викликане бажанням здобути схвальний «імідж» у союзників. Хоча, на нашу думку, головна причина зміни сталінської політики щодо Церкви корінилася в еволюції радянського суспільства та офіційної ідеології. Позаяк на окупованих фашистами територіях, у тому числі й Волині, всі, хто хотів відновити чи прийняти воцарення, уже переважно зробили це, і зігнорувати цей факт радянська влада не могла. Крім того, з Московською патріархією були пов'язані й глобальні плани утвердження її першості у православному світі, перетворення її у свого роду «Московський Ватикан».

Московські політики поставили перед Православною Церквою надзавдання – очолити світовий релігійний рух. Його вперше оприлюднив «всесоюзний староста» М. Калінін, який під час нагородження патріарха Алексія I (Симанського) орденом Трудового Червоного Прапора (що в умовах декларованого відділення Церкви від держави є нонсенсом). Зі всією очевидністю почав проявлятися курс влади на зміцнення Православної Церкви як складової частини державно-бюрократичної системи й одного з варіантів соціального заспокоєння.

Не можна також забувати й те, що в стратегічних планах Й. Сталіна Православна Церква мала стати вагомим чинником духовної експан-

¹ Історія релігії в Україні: у 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін. ; ред. П. Яроцький]. – К.: Укр. Центр духов. культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / [ред. : А. Колодний, В. Климов]. – 1999. – С. 432.

сії на тих європейських територіях, які планувалося утримати в зоні радянського впливу, а також і в позасоціалістичному світі. Керівництво Союзу зрозуміло, що формування наддержави, оточеної країнами-сателітами, потребувало не лише світської, але й сакральної санкції.

Й. Сталін дав дозвіл на скликання архієрейського Собору, обрання патріарха, відновлення Синоду, звільнення деяких архієреїв із в'язниць і заслання, надання низки субсидій. З боку митрополитів Й. Сталін отримав одностайну згоду (хоча альтернативи у них не було) на утворення урядом контролюючого органу справами Московської патріархії Ради у справах РПЦ (РС РПЦ), яку очолив генерал-майор Г. Карпов. В Україні уповноваженими РС РПЦ був письменник П. Ходченко. Відтак Кремль створив структуру, яка взяла Православну Церкву під жорстокий контроль, а вся законодавча база, що з'являлася в наступні роки, перетворила її на підзвітну, залежну на кожному кроці від примх влади інституцію. Хоча попри цілком визначені функції Ради, вона ніколи сповна не користувалася делегованими їй офіційними правами у своїй сфері.

Коли митрополит Сергій був обраний Собором Єпископів і возведений у сан Патріарха, Московська патріархія отримала нову назву – «Руська православна церква» замість традиційного «Російська», підкресливши її шовіністичний характер і визначивши її роль у боротьбі з так званим націоналізмом.

Радянське командування й Московська патріархія переходять до узгоджених пропагандистських акцій на зайнятій німцями території, щоб заважати поширенню німецького впливу на православне духовенство і мирян. Про емпіричні результати та наочне втілення на Волині такої політики свідчать тогочасні документи:

«Священик ... Жолондевський Іван Іванович... проповідь у церкві завжди закінчував сводкою Радінформбюро, призивав народ на боротьбу з німецькими окупантами»².

Після смерті патріарха Сергія (1944 р.) було скликано Собор єпископів для вирішення питань, пов'язаних з обранням його наступника. Після закінчення роботи Собору перед духовенством виступив Г. Карпов, який за дипломатичним риштуванням твердо дав зрозуміти

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 554. – Арк. 5.

тезу: лише за повної лояльності духовенства щодо режиму з'являться певні можливості для розвитку релігійного життя³. Цілком логічним є і те, що в самій Церкві встановилися порядки, дуже близькі до суспільних, тобто тоталітарні: ніяке рукопокладення в сан, кадрові переміщення не могли бути здійснені без узгодження з державними органами. Значить, духовенство класифікувалося за рівнем його «лояльності щодо соціалістичного суспільства», готовністю проповідувати радянський патріотизм.

Одночасно з утворенням нових структур, що виконували посередницькі функції між органами влади, з одного боку, та віруючими і духовенством, з іншого, здійснювалася розробка республіканського законодавства про культу. Однією з перших стала постанова Раднаркому СРСР «Про порядок відкриття церков» (1943 р.), що регулювала процедуру відкриття храмів. Спробу юридично оформити зносини з Церквою уособлював проект під назвою «Про становище церкви в СРСР» (1944 р.).

Процес повторної інкорпорації волинського краю до складу сталінської держави здійснювався шляхом боротьби з українським рухом опору, репресій проти мирного населення. На цей раз релігійна політика радянської влади базувалася на ситуативному толеруванні та використанні РПЦ. Її основним завданням було проведення державної політики русифікації і викорінення національних особливостей не тільки в сакральній сфері, а й у всьому суспільно-культурному комплексі існування народу (офіційно це називалося вихованням нової «радянської» людини). Проте така політика не могла бути Церквою абсолютизована, оскільки об'єктивні умови існування Православної Церкви змушували її врахувати місцеву специфіку і конкуренцію з боку інших конфесій. Церковно-адміністративні перебудови спрямовувалися на використання православно-церковної організації як різновиду державного апарату, далекого від релігійного. Складовими частинами цього процесу були: формування структури Рад, ліквідація при цьому будь-яких історичних, національних, територіальних особливостей релігійно-церковної практики православних конфе-

³ Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков / О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – № 2. – С. 299.

сій. Причинно-наслідковим втіленням такої парадигми є проповідь одного волинського священика. Зокрема, він закликав віруючих, щоб вони вплинули на синів, братів і чоловіків, які знаходяться в повстанських загонах, залишити зброю і повернутися додому, іти на захист своєї православної землі, зачитавши звернення уряду УРСР. Після нього виступив настоятель цього храму, протоієрей Мрачковський, який заявив: «Православній людині негоже вести боротьбу із братнім нам російським народом, який приніс нам свободу і незалежність»⁴.

У цей час триває складний процес ліквідації в Україні структур відродженої під час війни УАПЦ. До максимуму збюрократизована й ускладнена процедура «легітимізації» релігійних інституцій стала знаряддям від сепарування «неблагонадійних», «коллаборантів», «націоналістів» – усіх, хто так чи інакше порушив вірність сталінському режиму в період окупації. Головним об'єктом такої уваги стали прихильники УАПЦ: священики, приходський актив, архієреї. Всі єпископи виїхали за кордон або зреклися сану під страхом репресій з боку радянської влади. Різке скорочення кількості автокефальних приходів і духовенства пояснювалося їх переходом під юрисдикцію Московської патріархії без права вибору. Оскільки ще Собор 1943 р. засудив УАПЦ як розкольницьку організацію, вона мала бути ліквідована, а священики – залишатися на службі лише після перерукопокладання і переходу під юрисдикцію РПЦ⁵.

Зі «звільненням» волинських територій постало питання про культові споруди, відкриті там у роки окупації, тому закономірно, що ця територія підпадала під дію законодавства про культу, яке вже перед витісненням німців вступило у фазу розвитку. Вивчивши ситуацію, каральні органи розгорнули широкомасштабні репресивні заходи, у першу чергу проти духовенства Автокефальної Церкви на Волині. На підставі статистичного (неформалізованого) методу дослідження констатуємо, що станом на 1 січня 1945 р. у Волинській області православні церкви автокефальної орієнтації відсутні⁶, у Рівненській області

⁴ Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955 / В. Сергійчук. – К.: Укр. Видавнича Спілка, 2005. – С. 417-418.

⁵ Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков / О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – № 2. – С. 301.

⁶ Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. Р – 393. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 2.

станом на жовтень 1944 р. прослідковується аналогічна ситуація⁷. Отже, держава штучно звузила культову та позакультову сфери функціонування християнських конфесій, а нерелігійну діяльність віруючих, що мала релігійну мотивацію, розгортала в чужих для Церкви сферах життя суспільства. Це призвело до штучного розриву між двома рівнями релігійної свідомості: теоретичною та практичною. Таке одностороннє функціонування конфесій породило нездатність Церкви до соціалізації особистості. Це призвело до структурних змін у соціальному складі віруючих, коли релігійність утримувалася завдяки релігійній традиції в сімейно-побутовій сфері, переважно серед людей старших вікових категорій.

Масовий розмах набуло вербування ієрархів та причету Церкви з боку комітету держбезпеки. Крім того, режим не завжди покладався на ієрархію маріонеткової РПЦ, тому застосовував на Волині раніше випробувані засоби тиску на духовенство, зокрема економічні. Так, були конфісковані земельні угіддя в монахів Дубенського монастиря⁸. Уповноважений особисто клопотався перед завідувачем обласного фінвідділу про обкладення податками понад норму незареєстрованих священиків. Розрахунок був простий – позбавити засобів існування непокірних, а також створити юридичну підставу для покарання.

На підставі компаративного підходу констатуємо, що економічні важелі впливу на духовенство були застосовані відразу після звільнення волинських територій від німців. Податок з будівель, земельна рента і страхові платежі стягувалися лише з тих церков, які в списках уповноважених Ради значились як діючі. З метою юридичного унормування церковного майна союзний уряд видав постанову «Про порядок обліку та використання націоналізованого, безнаглядного і безгосподарського майна» (1943 р.), згідно з якою майно передавалося фінансовим органам для реалізації через торговельну мережу⁹. Проте релігійні громади не завжди мали фінансову змогу його придбати. І тому відповідно до Інструкції Наркомату фінансів СРСР «По застосуванню положення про порядок обліку, використання націоналізованого, конфіскованого, безнаглядного і безгосподарського майна»: «Предмети релігійного культу (ікони, хрести, лампади і т.д.)

⁷ Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. Р 204. – Оп. 11. – Од. зб. 1. – Арк. 42.

⁸ ДАРО. – Ф. Р – 204. – Оп. 11 – Од. зб. 2. – Арк. 11.

⁹ ДАВО. – Ф. Р. – 605. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 64.

передаються за описом безкоштовно найближчій громаді (приходу) відповідного культу для використання в церкві чи молитовному будинку»¹⁰. Загалом, релігійні общини не мали юридичних прав і тому не могли володіти власністю. Побудовані ними культові споруди були націоналізовані і тому рішенням владних органів могли бути передані різним державним і суспільним організаціям під їх потреби.

Не було в післявоєнний час і спеціальних законодавчих актів щодо пенсійного забезпечення духовенства. Воно здійснювалося на загальних підставах, про що практично не знали на місцях. Навіть обласним і республіканським уповноваженим доводилося звертатись за консультаціями в Москву з цього приводу. На такі запити приходили відповіді, що церковнослужителі не позбавлені виборчих прав, тому за ними зберігається право на пенсію, призначену за трудову діяльність, що передувала виконанню обов'язків священнослужителів¹¹.

Ієрархія РПЦ намагалася дистанціюватись від репресій, показати свою непричетність. Фактично ступінь радянської радянської священників набрав загрозливих форм, коли лояльність до режиму ставилася вище від християнських моральних норм, не говорячи вже про архіпастирські. Загалом у 1944-1951 рр. було ув'язнено, вивезено та розстріляно, за попередніми підрахунками, 133 священно- та церковнослужителів¹². Часто-густо доля багатьох для рідних і близьких залишалася невідомою.

Отже, зміни у сфері радянської державної політики щодо церковних інституцій мали суто тактичний характер і не означали відмови атеїстичного режиму від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії та Церкви. За таких обставин радянський режим через маніпулювання Церквою та віруючими обмежив діяльність Православної Церкви, яка потрапила під жорсткий контроль Ради у справах Руської Православної Церкви. Адже, відносна релігійна свобода під час німецької окупації Волині утвердила за Церквою роль реально існуючого фактору, з яким радянський тоталітаризм не рахуватись не міг.

¹⁰ ДАРО. – Ф. Р – 204. – Оп. 11. – Од. зб. 9. – Арк. 34.

¹¹ Там само. – Арк.48.

¹² Реабілітовані історією. Рівненська область // Реабілітовані історією: наук.-док. сер. кн.: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – Кн. 1 / [обл. редкол.: В. М. Королюк, Ю. М. Торкунов та ін.]. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С. 450.

Список джерел і літератури:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. – 1. – Оп. 23. – Од. зб. 554. – Арк. 1-85.
2. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. Р – 393. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1-18.
3. ДАВО. – Ф. Р – 605. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 1-130.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. Р – 204. – Оп. 11. – Од. зб. 1. – Арк. 1-175
5. ДАРО. – Ф. Р – 204. – Оп. 11 – Од. зб. 2. – Арк. 1-68.
6. ДАРО. – Ф. Р – 204. – Оп. 11. – Од. зб. 4. – Арк. 1-50.
7. ДАРО. – Ф. Р – 204. – Оп. 11. – Од. зб. 9. – Арк. 1-40.
8. Історія релігії в Україні: у 10 т. / [редкол. : А. Колодний (голова) та ін.; ред. П. Яроцький]. – К.: Укр. Центр духов. культури, 1996–1999. Т. 3: Православ'я в Україні / [ред.: А. Колодний, В. Кимов]. – 1999. – 560 с.
9. Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков / О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – № 2. – С. 165–178 ; С. 282-307.
10. Реабілітовані історією. Рівненська область // Реабілітовані історією: наук.-док. сер. кн.: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – Кн. 1 / [обл. редкол.: В. М. Королюк, Ю. М. Торкунов та ін.]. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – 578 с.
11. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / В. Сергійчук. – К.: Укр. Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.